

ЕВОЛЮЦІЯ ЕКОНОМІЧНИХ ПОГЛЯДІВ М.Х. БУНГЕ

Зростання рівня участі учених у формуванні економічної політики сучасної України стримується багатьма причинами, у тому числі через відмінності у поглядах на економічні основи громадянського суспільства, систему податків, природних монополій, зовнішніх запозичень, реструктуризацію інституцій і організацій (установ) у межах реформи переходу від державно-монополістичного соціалізму до соціально-ринкового господарства, що затягнулася. Але не завжди так було і не завжди так буде.

Помітну роль у розвитку економічної науки в Україні у 50—90-х рр. XIX ст. відігравав видатний вчений і державний діяч, професор, ординарний академік, видатний реформатор епохи царювання Олександра II та Олександра III, наш визначний співвітчизник і економіст Микола Християнович Бунге (1823—1895).

М.Х. Бунге брав активну участь у ліберальному русі передової інтелігенції та підготовці реформ 60-х рр.: входив до складу редакційних комісій (1859—1860) та комісії зі створення нового університетського статуту (1861—1862).

У 1862—1880 рр. М. Бунге за сумісництвом був керуючим київської контори Державного банку Російської імперії. З ініціативи М. Бунге в Києві було створено декілька приватних кредитних установ. Це дало змогу М.Х. Бунге на практиці оволодіти мистецтвом фінансових операцій, і він отримав визнання як талановитий адміністратор¹.

М.Х. Бунге ректорство у Києві залишив завдяки своєму наступнику по міністерству фінансів С.Ю. Вітте, який, обіймаючи посаду керуючого Південно-Західною залізницею, запропонував графові Лоріс-Мелікову на його запит замінити на посаді міністра фінансів адмірала С.А. Грейга, який до цього обіймав посаду державного контролера. Але в питаннях фінансів С. Грейг був дуже слабкий, і взагалі він був одним із найслабших міністрів фінансів у Росії². У розмові з Лоріс-Меліковим С.Ю. Вітте вказав на Бунге як на людину, яку як вченого-фінансиста він ставив дуже високо. На думку С.Ю. Вітте, “М.Х. Бунге був одним із кращих у Росії професорів із фінансового права; людина він був взагалі вищою мірою освічена і поважна; від інших міністрів фінансів він відрізнявся тим, що він займався законами грошового обігу. В Росії цим питанням займалися тільки він і професор Вагнер. ...В той час питання про встановлення правильного грошового обігу було найголовнішим для Росії, тому що без цього не можна було встановити і зміцнити наші фінанси... Так як Бунге це питання вивчав і був переконаним прибічником необхідності відновити металевий обіг, оснований на золоті, то я на нього і вказав графові Лоріс-Мелікову, і внаслідок моєї вказівки Бунге через декілька місяців отримав пропозицію обійняти посаду товариша міністра фінансів”³.

А сталося це так: у червні 1880 р. граф Лоріс-Меліков доповів Олександрю II про М. Бунге, але імператор, не бажа-

¹ Степанов В.Лі. Николай Христианович Бунге // История СССР. — 1991. — № 7. — С. 120—133.

² Витте С.Ю. Избранные воспоминания, 1849—1911 гг. — М., 1991. — С. 111.

³ Там же. — С. 111—112.

ючи образити С. Грейга, призначив М.Х. Бунге товаришем (заступником міністра) С. Грейга, всупереч бажанню останнього. С. Грейг незабаром залишив посаду міністра фінансів, і замість нього був призначений А.А. Абаза, але ненадовго (1880—1881), а потім цю посаду обійняв М. Бунге, працювавши на ній до 1886 р.

У 1887 р. М.Х. Бунге став головою Комітету міністрів Російської імперії, і обіймав цю посаду до 1895 р. У 1890 р. обраний академіком (з політичної економії) Академії наук у Санкт-Петербурзі. Це місце М. Бунге “успадкував” після смерті В.П. Безобразова.

Необхідно зауважити, що теоретичні погляди і розробка проблем економічної політики у М. Бунге не відзначалися стрункністю і послідовністю. Погляди М.Х. Бунге пройшли певну еволюцію — від наслідування класиків політичної економії до Київської психологічної школи. Він не був прихильником теоретичної концепції якоїсь однієї економічної школи, його погляди відзначалися еkleктичністю, а деякі явища він пояснював за допомогою поєднання протилежних висновків різних економічних шкіл. Так, у 50—70-х роках ХІХ ст. М. Бунге твердо стояв на позиціях економічного лібералізму, поділяючи погляди А. Сміта, Т. Мальтуса і особливо Дж.С. Мілля⁴. Під їхнім впливом він розглядав процес розвитку капіталізму як природний і об’єктивно зумовлений змінами у суспільному виробництві, виступав за вільний розвиток приватної ініціативи, необмежену конкуренцію, невтручання держави в економічні процеси. Слідом за А. Смітом М. Бунге стверджував, що приватні економічні інтереси збігаються із суспільними через поділ праці — незалежно від справжніх намірів людей.

Гармонія соціальних відносин, згідно з М. Бунге, можлива лише за умови, що суспільний устрій ґрунтується на природних суспільних законах — законах конкуренції, які створюють умови для доцільного і ефективного економічно-

⁴ Бунге Н.Х. Очерки политико-экономической литературы. — СПб., 1895.—С. 449.

го розвитку. Будь-які інші форми організації господарської діяльності М. Бунге вважав неприродними, такими, що не відповідають людській природі.

Також з класичних ліберальних позицій М. Бунге трактував і теоретичні основи економічної політики. Він рішуче відкидав державний економічний протекціонізм як метод впливу на економічне життя, який, на його думку, позбавляє виробників стимулів суперництва і постійного саморозвитку, стримує здешевлення продукції і розвиток технічного прогресу. Природний порядок речей, на думку М. Бунге, встановлює тільки режим вільної торгівлі. Вільне підприємництво і вільна торгівля найповніше відповідають економічним інтересам як окремої особи, так і всього суспільства, сприяють концентрації і централізації промисловості й кредитних ресурсів. У результаті цього велике капіталістичне виробництво позбавляє людство від примітивного патріархального устрою і породжує нові прогресивні форми організації виробництва — акціонерні компанії.

Вихідним у колі явищ, що визначають предмет вивчення політичної економії, М. Бунге називає потреби як рушійну силу прогресу, що досягається суспільством, яке сприяє, з одного боку, отриманню по можливості справедливої винагороди тими, хто обмінюється співмірно з витратами виробництва, а з іншого — найкращому розподілу занять у суспільстві. На думку М. Бунге, потреби слід розглядати зважаючи, по-перше, на розвиток цілих суспільств; по-друге, на розвиток індивіда; по-третє, на те, що розвиток суспільства ґрунтується на відношенні між потребами приватних осіб, з яких воно складається. Властиві кожній людині потреби, стверджував М. Бунге, слугують джерелом її діяльності.

Серед центральних понять і категорій політичної економії М. Бунге важливе місце відводив вартості, або цінності. Поряд з цим М. Бунге непослідовний у тлумаченні цієї категорії, і у нього немає чіткого її визначення.

Спочатку він розглядав вартість, спираючись на висновки Т. Мальтуса, тобто як властивість засобів, які людина не може придбати безоплатно. Величина цінності тут визна-

чається співвідношенням попиту і пропозиції, які залежать від корисності, праці й матеріальних витрат. Згодом М. Бунге почав трактувати цінність благ з позицій теорії “трьох факторів” виробництва Ж.-Б. Сея. У кінцевому підсумку в цьому питанні М. Бунге став на позиції австрійської школи, визначаючи цінність благ суб’єктивною оцінкою їх корисності. Тому, на думку М. Бунге, вивчення цінності зводиться до дослідження попиту і пропозиції, складових їх середовища і умов, за яких ці середовища входять у різноманітні сполучення між собою. Визнання недосконалості, вад ринкового механізму конкуренції привело визначного вченого і державного діяча до висновку про те, що на суспільній владі лежить обов’язок, не порушуючи історичного розвитку і свободи, сприяти такій зміні умов попиту і пропозиції, яка б зробила задоволення потреб доступним і таким, що відповідає інтересам всіх і кожного. Згодом це трактування М. Бунге отримало розвиток у теоріях його послідовників, і перш за все прихильником теорії попиту і пропозиції виступив учень М. Бунге професор Київського університету Д.І. Піхно. У концепції розподілу М. Бунге поєднує з одного боку теорію “трьох факторів” Ж.-Б. Сея і, з іншого боку, — теорію “економічних гармоній” Ф. Бастія і Г.Ч. Кері. Якщо вартість створюється працею, капіталом і землею, то вона, як вважав М. Бунге, має розподілятися між найманими робітниками, підприємцями і землевласниками у вигляді заробітної плати, прибутку і ренти. Поряд з цим М. Бунге заперечив висновок Д. Рікардо стосовно того, що прибуток нібито є відрахуванням від заробітної плати, наголошуючи на тому, що таке твердження визначає антагонізм між провідними класами суспільства і стає аргументом на користь прибічників соціалізму. На нашу думку, такий погляд М. Бунге (стосовно антагонізму між провідними класами суспільства) сформувалася не без впливу поглядів Г.Ч. Кері на цю проблему. На думку М. Бунге, частка доходів визначається виключно участю факторів виробництва, власниками яких є робітники, підприємці й землевласники, у виробництві, в їх суперництві. При цьому

М. Бунге дещо відходить від принципів класичного економічного лібералізму і стверджує, що тільки держава спроможна посприяти справедливому розподілу доходів і забезпечити “гармонію економічних інтересів в країні”.

З одного боку, поділяючи погляди Дж.С. Мілля⁵, М. Бунге критикував його теорію про можливість розриву між фазами виробництва і розподілу. Він вважав, що в основі процесу виробництва вартості лежать три фактори: праця, капітал і земля. Кожний з них бере участь у виробництві вартості. Вартість, що створюється трьома факторами, відповідно поділяється на три види доходів: заробітну плату, ренту й прибуток. Ці види доходів відповідають трьом класам суспільства — робітники, землевласники й капіталісти. Частка кожного з них у розподілі доходів визначається, на думку М. Бунге, суперництвом, що може змінювати ці доходи в той чи інший бік.

Поряд з цим, згідно зі своїми науковими поглядами, М.Х. Бунге був також прибічником історико-статистичного напрямку в політичній економії, що представлений німецькою історичною школою, але відносив до цієї дослідницької програми ряд обмежень⁶. Так, не погоджуючись з В. Рошером, він вважав, що історичний напрям може привнести в науку і практичне життя безпринципний “опортунізм”. М.Х. Бунге оцінив як небезпечне явище майже повну відсутність методологічної доктрини, яка визначала б принципи урядової економічної політики, і, тим більше, спроби слідувати історичним аналогіям за умов, що зовні здаються подібними. Насправді ж безперервний рух просторово-часового континууму господарської системи, що еволюціонує, робить наївним пошук подібних аналогій, оскільки в кожен момент часу всі фактори перебудовуються в безперервних процесах їх комбінації і рекомбінації.

⁵ Бунге Н.Х. Очерки политико-экономической литературы. — СПб., 1895,— С. 449.

⁶ Степанов В. Л. Н.Х. Бунге: судьба реформатора. — М., 1998.

Але незважаючи на те, що М.Х. Бунге був прибічником німецької історичної школи, він все ж таки підтверджував значення поєднання загального й особливого в системі економічних законів, оскільки “форми суспільного подібно всім суспільним явищам, мають, без сумніву, і загальнолюдський, і національний бік і в цьому розумінні поєднують обидві стихії”⁷.

Потрібно зазначити, що еkleктизм М. Бунге, який можна охарактеризувати як синтез ідей різних теоретичних напрямів, обумовлюється, на нашу думку, перш за все різноплановістю його діяльності викладача й економіста-практика, що потребувало різноманітних знань з метою їх комплексного використання перш за все у практичній діяльності державного діяча і реформатора. Тривала служба М.Х. Бунге на урядових посадах вимагала від нього прагматичного підходу в політиці. Зрозуміло, що цей прагматизм він переніс і на теоретичне вивчення економіки.

Також М.Х. Бунге був послідовним противником соціалістичних ідей і марксистської політичної економії. Навпаки, М. Бунге високо цінував внесок Ф. Бастія і Г.Ч. Кері за критику висновку Д. Рікардо про альтернативність прибутку і заробітної плати, за їх теорії “гармонійного розвитку” і “класового миру”, які дали аргументи у боротьбі з соціалістичними ідеями, що на той час поширювалися як в Російській імперії, так і в Україні.

Як можна було вже не один раз переконатися, багато оригінальних ідей вітчизняних учених-економістів заново усвідомлюються лише зараз, у світлі досягнень західної економічної думки, у тому числі й інституціональної.

Ще один аспект, який характеризує творчу спадщину М.Х. Бунге — це інституційний аспект. Розкриваючи свою концепцію в інституційному плані, М.Х. Бунге зазначав, що “справді господарський устрій людських суспільств не є

⁷ Бунге Н.Х. Полицейское право: Курс, читаний в Университете Св. Владимира профессором Н. Бунге. — Вып. 1—3. — К., 1869. — С. 141.

щось абсолютно одноманітне; він розвивається разом з успіхами освіти, добробуту і суспільної влади та індивідуальної ініціативи. Суспільство благоустроєне не є неминуча форма приватних стосунків, що вільно склалися, як вважали послідовники А. Сміта, — це результат безперервної сукупної дії уряду і народу”⁸. М.Х. Бунге наголошував на важливості формування і підтримування балансу та ефективного компромісу інституційних інтересів у суспільстві, вважаючи, що для успішної протидії різного роду революційним ідеям “необхідні звичаї, установи і закони, що зміцнюють моральний і матеріальний добробут усіх і кожного, як класів, що володіють нерухомим майном, так і робітників”⁹.

М.Х. Бунге виступав за втручання держави в економічне життя. В одній зі своїх праць він писав, що за умов невтручання держави в економічне життя “...кожна людина, працюючи для себе, трудиться водночас для інших, і діяльність її тільки тоді отримує найвищу винагороду, коли її найбільше потребує суспільство, коли вона приносить найбільше користі для останнього. Тому немає необхідності вдаватися до штучних заходів для задоволення потреб, нічого примушувати продавати, примушувати працювати, але потрібно слідкувати, щоб приватна діяльність не зустрічала перешкод, щоб не було порушення приватного права використовувати свої сили і користуватися їх результатами”¹⁰. У зв’язку з цим М. Бунге зазначав, що завдання держави у сфері економічної політики полягає “не в тому, щоб придумувати обмеження, які є неминучими в результаті певних процесів, а в тому, щоб зробити їх непотрібними, розвиваючи дух приватного підприємництва”¹¹. Отже, вже тоді — у

⁸ *Бунге Н.Х.* Очерки политико-экономической литературы. — СПб., 1895,—С. 40—41.

⁹ *Бунге Н.Х.* Загробные заметки / Публикация В.Л. Степанова // Река времен. — Кн. I. — М., 1995. — С. 23.

¹⁰ *Бунге Н.Х.* О месте, занимаемом политической экономией в системе народного образования, и об отношении её к практической деятельности. — К., 1856. — С. 37.

¹¹ Там же. — С. 61.

50-х рр. XIX ст. М. Бунге розумів, що без втручання держави становлення і розвиток ринкових відносин у нашій країні будуть неможливими.

Серед заходів активізації ролі держави, запропонованих М. Бунге, можна виділити такі.

По-перше, державні органи мають виступати гарантом повернення коштів при отриманні приватними підприємцями позик від різних кредиторів: “Цей захід, при достатній розпорядливості, нічого не коштує уряду, і має ту вигоду, що запобігає безпечності народу, до якої веде офіційна благодійність”¹².

По-друге, держава повинна брати участь в організації громадських робіт — таких як будівництво доріг та каналів, розчистка земель, спорудження військових об’єктів тощо. Ці заходи, здійснені за рахунок тимчасових позик, на думку М. Бунге, можуть надати значні кошти для існування найбільш необхідних верств.

По-третє, держава не повинна займатися благодійністю. Отримання найбільш необхідними верствами допомоги у вигляді продуктів та інших матеріальних цінностей, як вважав М. Бунге, призводить до зменшення попиту на ринку, в результаті чого спотворюється природна ринкова ціна на цю продукцію.

М. Бунге виступав проти державного втручання у приватну ініціативу. Він вважав, що гармонія суспільних інтересів можлива лише за умов, коли суспільний лад буде пов’язаний із природними суспільними законами. Всі інші способи виробництва, крім капіталістичного, М. Бунге вважав штучними і не властивими людській природі.

Проникаючи, так би мовити “зсередини” у суть механізму державного регулювання, М.Х. Бунге дійшов висновку про неефективність тотального домінування держави в економіці. Більше того, втручання держави в економічне жит-

¹² *Бунге Н.Х.* О месте, занимаемом политической экономией в системе народного образования, и об отношении её к практической деятельности. — К., 1856. — С. 37.

тя допускалося ним лише у незначною мірою і у крайніх випадках. А головним рушійним фактором суспільного розвитку М.Х. Бунге визнавав “економічне суперництво” (конкуренцію).

Впродовж усього життя М.Х. Бунге у своїх теоретичних узагальненнях і практичній діяльності намагався знайти певну “золоту середину”, оптимальне співвідношення між приватним підприємництвом і участю держави в економіці, тобто між взаємодією механізмів ринкового саморегулювання і державного регулювання. М.Х. Бунге вважав за необхідне “дати найбільшу свободу виявленню приватних господарських інтересів, тісно пов’язати їх між собою та інтересами держави, у якій повинна мати місце можлива для них гарантія”¹³.

За допомогою такого поєднання відбувається безперервне узгодження і коригування різноманітних і різноспрямованих інтересів інституціональних агентів підприємництва і суспільства у межах стратегічного бачення траєкторії розвитку господарської системи.

М.Х. Бунге — один із найвизначніших наукових авторитетів у галузі грошового обігу. У другій половині 70-х рр. він висунув проект, котрий передбачав підвищення курсу рубля до паритету і відновлення розміну кредитних білетів на золото та срібло. Так, на відміну від М. Рейтерна М. Бунге вважав несвоєчасним здійснення девальвації рубля і його розміну за існуючим курсом. Подібний захід, писав він, можливий лише тоді, “коли після значного зниження ціни паперових грошей курс їх зробився досить постійним, коли відновлення розміну полегшується достатнім запасом монети всередині країни”¹⁴. М. Бунге враховував і те, що ґрунт для девальвації наприкінці 70-х — початку 80-х рр. XIX ст. ще не підготовлений суто психологічно. Організувавши на

¹³ Бунге Н.Х. Исследование начал торгового законодательства Петербурга // Отечественные записки. — 1850. — № 1. — С. 4.

¹⁴ Бунге Н.Х. О восстановлении постоянной денежной единицы в России. — К., 1878. — С. 46.

початку війни емісію паперових грошей, уряд твердо заявив про свій намір вилучити їх після укладення миру. Девальвація розглядалася як часткове державне банкрутство. Надії на відновлення номінальної цінності рубля ще не були втрачені¹⁵.

Але, як і М. Рейтерн, М.Х. Бунге вважав, що “велика кількість монети, що перебуває у внутрішньому обігу, становить головну причину стійкості курсу паперових грошей”. Він радив здійснити цілий ряд заходів і дозволити:

- Державному казначейству приймати металеві вклади в оплату податків і зборів;
- приватним особам укладати угоди і договори на монету;
- Державному банку приймати металеві вклади з умовою обов’язкового повернення їх монетою.

Для поповнення металевого запасу планувалося укладання державних позик. М. Бунге особливо наголошував, що вирішення грошової проблеми тісно пов’язане з реформою системи оподаткування, зменшенням витрат на державний апарат, встановленням вигідного для Росії платіжного балансу і створенням спільних умов для розвитку продуктивних сил країни — становленням приватної селянської земельної власності, переглядом застарілого торгово-промислового та акціонерного законодавства, прийняттям фабричних законів (1882—1886 рр.) тощо¹⁶. Наприкінці 70-х рр. М. Бунге ще не був прибічником переходу до золотої валюти. Згідно з його проектом, попередня система срібного монометалізму зі срібним та золотим обігом у найближчі роки мала зберегтися.

20 вересня 1880 р. М. Бунге подав Олександрю II програмну записку, що містила аналіз економічного становища Росії і перелік невідкладних перетворень. Він особливо зу-

¹⁵ Головин К. Ф. Наша финансовая политика и задачи будущего. 1887—1898. — СПб., 1899. — С. 4.

¹⁶ Бунге Н. Х. Исследование начал торгового законодательства Петра Великого // Отечественные записки. — 1850. — № 1. — С. 17—18; Бунге Н. Х. Основания политической экономии. — К., 1870.

пинився на стані грошового обігу. Виходячи зі свого проекту, М.Х. Бунге наполягав на негайному припиненні емісії і вилученні нерозмінних кредитних білетів за рахунок державних металевих позик. Він висловлював сподівання, що за допомогою цих заходів вдасться якщо не підняти, то хоча б зупинити подальше пониження курсу рубля. М. Бунге знову відзначив особливу важливість “дозволу укласти деякі угоди на монету і допущення останньої до прийому в Казначейство”¹⁷.

Наприкінці 1886 р. консервативні кола домоглися згоди імператора на відставку М. Бунге. М.Х. Бунге залишив фінансове відомство, так і не закінчивши багатьох починань. Але, незважаючи на це, його політика мала велике значення. До середини 80-х рр. XIX ст. у міністерстві в загальному вигляді вже склалася концепція майбутньої грошової реформи, сутність якої полягала у девальвації рубля і переході до золотого монометалізму.

Але відставка не перервала кар’єри колишнього міністра фінансів. Несподівано для усіх Олександр III, який не переставав бути прихильним до М. Бунге, призначив його головою Комітету міністрів. Аж до своєї смерті в 1895 р. він продовжував відігравати помітну роль у “верхах”.

Посаду міністра фінансів після М.Х. Бунге зайняв видатний учений І.О. Вишнеградський (1831—1895), який хоча і не здійснив видатних перетворень, але провів плідну підготовчу роботу для фінансово-кредитних реформ С.Ю. Вітте. А сам С. Вітте незабаром став переконаним послідовником М.Х. Бунге і широко користувався його сприянням під час підготовки грошової реформи.

Зважаючи на значні науково-теоретичні здобутки нашого видатного співвітчизника, багатий досвід його адміністративної діяльності на посадах ректора, керуючого Київської контори Державного банку Російської імперії, міністра

¹⁷ Бунге Н.Х. О финансовом положении России // Исторический архив. — 1960. — № 2. — С. 142.

фінансів, прем'єр-міністра, слід зазначити, що для успішного реформування сучасної економіки України ця багата спадщина має не тільки теоретико-пізнавальне значення, а й практичне.

А.О. Маслов, кандидат економічних наук,
доцент кафедри економічної теорії Київського
національного університету імені Тараса Шевченка